

L A INTERVENCIÓ D'ANTONI DALMAU (†1453) A LES GALERIES DEL CLAUSTRE DE LA CATEDRAL DE BARCELONA

MONTSERRAT JARDÍ ANGUERA

Universitat de Barcelona
mjardia@hotmail.com

Resumen: En 1439 los *Llibres de l'Obra* de la catedral de Barcelona registró la presencia de Antoni Dalmau (†1453) trabajando las galerías del claustro. Como es bien conocido, en 1440 Dalmau está documentado en Valencia vinculado a las reformas del trascoro de la catedral que se prolongó hasta junio de 1444. Una vez finalizadas las obras, la mayoría de colaboradores de Antoni Dalmau se debieron dispersar para buscar nuevas oportunidades de trabajo, entre ellos Pere de Vallebrera, Joan Sagrera, Juan de Segorbe y Joan de Caritat que llegaría al claustro de la catedral de Barcelona probablemente acompañado de Joanet, hijo de Antoni Dalmau.

Palabras clave: Escultura gótica / Barcelona / Antoni Dalmau.

Abstract: In 1439 the *Llibres de l'Obra* of Barcelona Cathedral recorded the presence of Antoni Dalmau (†1453) working at the galleries in the cloister. As is well known, in 1440 Dalmau is documented in Valencia linked to reforms at the Cathedral's retrochoir that lasted until June 1444. When the works were finished, most of Antoni Dalmau's collaborators were dispersed to find new employment opportunities, including Pere de Vallebrera, Joan Sagrera, Juan de Segorbe and Joan de Caritat who would get the cloister of Barcelona Cathedral probably accompanied by Joanet, the son of Antoni Dalmau.

Key words: Gothic sculpture / Barcelona / Antoni Dalmau.

Introducció

Entre els mesos de març i octubre de 1439 els *Llibres de l'Obra* de la catedral de Barcelona registren la presència d'Antoni Dalmau (†1453) treballant a les galeries del claustre de la catedral de Barcelona per un jornal de quatre sous diaris. Malgrat que en cap cas s'especifica el tipus de feina que realitza, el salari que percep acredita un considerable grau de competència. El nom d'Antoni Dalmau és conegut en terres aragoneses gràcies a la documentació relacionada amb el retaule major de la catedral de Sant Salvador de Saragossa, contractat per Pere Joan el 1434 i el retaule de Tarassona, obra contractada pel pintor Pasqual Ortoneda el 1437. A partir de 1440 Antoni Dalmau es documenta a València, primer vinculat a obres de modesta importància i després com a mestre major de la catedral del Túria. El seu reconeixement creixerà amb la contractació d'altres obres de gran envergadura com l'església de Villarreal (1442) o el convent de monges clarisses de la Trinitat de València (1445), fundació de la reina Maria de Castella (†1458). La troballa de diversos

documents que acrediten la consulta amb motiu de la construcció d'un pont sobre el riu Ter (1446) i l'oferiment del capítol de Sevilla per dirigir les obres de la catedral (1446) ens han permès valorar amb més precisió aquesta excepcional figura. El nostre objectiu és documentar i analitzar la presència d'Antoni Dalmau a la ciutat de Barcelona amb un doble objectiu. D'una banda recordar i remarcar la seva excepcional trajectòria professional i de l'altra constatar l'important paper que va tenir la reconstrucció del rerecor de la catedral de València com aglutinador d'artistes, uns artistes que, com més avall exposarem, un cop acabats els treballs al rerecor catedralici, van haver de dispersar-se a altres centres de la Corona d'Aragó cercant noves oportunitats de feina. En aquest sentit, la construcció de les galeries del claustre de la catedral de Barcelona també va suposar una opció.

Estat de la Qüestió

Antoni Dalmau sembla perfilar-se com un mestre de cases apte per dirigir i resoldre obres d'arquitectura i a l'hora com a hàbil escultor de finissi-

* Fecha de recepción: 15 de febrero de 2016 / Fecha de aceptación: 12 de septiembre de 2016.

mes imatges. Si bé és cert que els coneixements d'escultura els deuria assolir, o si més no perfeccionar, al costat de l'escultor Pere Joan, la seva apesa pel que fa a la construcció d'edificis la deuria adquirir d'altres mestres que a hores d'ara desconeixem. En aquest sentit, resulta interessant constatar que el 1429, en un document vinculat a Bartomeu Gual (†1442), mestre major de la catedral de Barcelona entre 1412 i 1441, signen com a testimonis Pere de Vallebrera i Antoni Dalmau, *magister domorum civitates Barchinone*.¹ Vallebrera pertanyia a una nissaga de mestres homònims procedents de Cervera.² En canvi, res no sabem sobre qui era l'altre testimoni, però podria tenir algun vincle familiar amb l'Antoni Dalmau que ara ens ocupa atès que el mestre de la catedral de València també era de Cervera.³ Hem d'admetre que Antoni Dalmau va dictar testament el 1453 i especifica que vol ser enterrat al fossar de l'església de Sant Esteve de València on també descansava el seu pare i els seus fills que deurien morir prematurament. Això no obstant, la coincidència de la ciutat de Cervera com a probable origen comú d'ambdós testimonis del document de 1429, i el fet que posteriorment Pere de Vallebrera, el futur mestre de la catedral de Perpinyà, col·laborés amb Antoni Dalmau al rerecor de la catedral de València,⁴ ens suggereix que l'Antoni Dalmau, el mestre de cases del document de 1429, podria ser una persona molt propera a l'artífex que ara ens ocupa. Potser caldria considerar que la formació com a mestre de cases li deuria arribar d'aquest homònim proper a la nissaga dels Vallebrera i vinculat a Bartomeu Gual, fos o no fos el seu pare.

En qualsevol cas, les primeres referències entorn a la figura d'Antoni Dalmau les devem a Sanchis y Sivera que a través de la seva guia de la catedral

de València ressenyava les notícies documentades del cor catedralici des del segle XIV fins al seu trasllat a la sala capitular el 1777. Antoni Dalmau es va fer càrrec de la reconstrucció de l'entrada al cor que des del 1424 es trobava aturada i pendent de reformes.⁵ Sabem que el 28 de juny de 1441, coincidint precisament amb les intencions del capítol de València de refer la façana d'accés al cor, Antoni Dalmau és nomenat mestre major de la Seu, en substitució de l'anterior, Martí Llobet.⁶

El rerecor de la catedral de València, actualment a la capella del Sant Calze, s'organitza com una estructura arquitectònica sobre un basament d'arcs cecs amb complements de pinacles, gablets amb cresteria i diferents relleus, tot treballat dins d'un exquisit gòtic internacional. Sota el floró que remata l'arc conopial que corona la porta d'accés al cor apreciem la figura d'un àngel amb filacteri on es pot llegir *Aula Dei* (Sala de Déu). Dos àngels més amb els corresponents filacteris flanquegen l'arrencada de les arquivoltes que es decoren amb figuretes d'àngels músics. L'àngel de l'esquerra porta un filacteri amb les paraules *Domus Dei* (Casa de Déu) mentre que el de la dreta en porta un altre on podem llegir *Coeli Porta* (Porta del cel). A banda i banda de l'arc se situen dos registres on s'emmarquen els relleus de l'Antic i Nou Testament flanquejats per imatges de sants. Ens interessa destacar que les imatges dels sants del grup inferior, a diferència dels superiors, descansen sobre delicades mènsules decorades també amb representacions d'àngels.

El 1777 es va realitzar una reforma de la catedral i el rerecor es va traslladar a l'antiga sala capitular, avui dia capella del Sant Calze, però els relleus van romandre al rerecor neoclàssic del segle XVIII

¹ El 4 maig 1429, AHPB, not. Joan Franc, major, vol. 107/17, Manual 1428-1429, document que fa referència a Bartomeu Gual, testifiquen Pere de Vallebrera, habitant de Barcelona i Antoni Dalmau, *magister domorum civitates Barchinone*. VALERO MOLINA, 2004, p. 530, nota 22.

² Pere de Vallebrera es registra treballant al claustre de la catedral de Barcelona entre els mesos de juny i juliol de 1431, VALERO MOLINA, 1993, p. 39. Posteriorment s'han aportat noves dades entorn d'aquesta nissaga, ESPAÑOL BERTRAN, 1994, pp. 159-169; BESERAN I RAMON, 2003, pp. 51-52. La diferenciació entre el pare i el fill dels Vallebrera la devem a LLOBET I PORTELLA, 2004-2005, pp. 287 i 302. Vegeu també VALERO, 2004, p. 530, nota 22.

³ En un document on Antoni Dalmau admet haver rebut mil sous de Pasqual Ortoneda per fer la maçoneria del retaule de Tarragona s'esmenta que és natural de Cervera. Cabezudo transcriu que és natural de Carinyena, CABEZUDO, 1957, p. 77-78. Això no obstant, Janke revisa i transcriu el mateix document i anota que Antoni Dalmau és natural de Cervera, JANKE, 1987, p. 14.

⁴ GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 105, nota 38, i *on line*, nota 41.

⁵ SANCHIS Y SIVERA, 1909, pp. 211-221; SANCHIS Y SIVIERA, 1933, p. 20. Una síntesi més recent a ZARAGOZÀ CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 30-31. Vegeu també MIQUEL JUAN, 2009-2010, p. 24 i MIQUEL JUAN, 2010, pp. 360 i 366. COMPANYY; FRANCO, 2012, pp. 8-19. Sobre la col·laboració de Julià Florentí en els relleus a partir de 1418 vegeu VALERO MOLINA, 1999, pp. 59-76; GARCÍA MARSILLA, 2012, pp. 58-61.

⁶ SANCHIS Y SIVERA, 1925, p. 40. Documentat a Barcelona el 1415 durant els inicis de la construcció de la sala capitular de la catedral. TERÉS I TOMÀS, 1994, p. 400; MIQUEL JUAN, 2009-2010, pp. 13-44.

i no seria fins al 1942, un cop finalitzada la Guerra Civil Espanyola, quan el rerecor es va desmuntar i els relleus van ser restituïts al seu marc original tal com avui el podem observar a la capella del Sant Calze. Actualment, flanquejant aquests relleus trobem setze imatges distribuïdes en dos nivells que van ser afegides durant la restauració de 1942.⁷ Cal advertir però, que les imatges gòtiques dels setze sants es deurién perdre parcialment en un moment indeterminat, perquè les fotografies antigues preses el 1917 i el 1935, conservades a l'Arxiu Mas, constaten nínxols buits i imatges barroques. Al Museu de la Catedral es conserven alguns esbossos d'Ignasi Vergara Gimeno (1715-1775) que procedeixen del rerecor.

Pocs anys després de la publicació de Sanchis y Sivera sobre el cor de la catedral de València, Galindo y Romeo donà a conèixer valuosa documentació referent al retaule major de la catedral de sant Salvador de Saragossa, obra de l'escultor Pere Joan i Ans Piet d'Ansó.⁸ Sabem que el retaule va ser contractat el 1435 per l'arquebisbe Dalmau Mur (1431-1456) i l'escultor Pere Joan.⁹ Entre els mesos d'abril i desembre de 1435, coincidint amb els treballs de la predel·la, consta que Pere Joan treballava amb la col·laboració de Joan Simon, Guillem Paliça, Antoni Dalmau i un francès.¹⁰ Els *Llibres de l'Obra* de la catedral de Saragossa entre 1435 i 1445 no es conserven,¹¹ la qual cosa ens impedeix conèixer amb exactitud el grau d'implicació de Dalmau en el retaule saragossà, però ens interessa destacar que el sotabanc i el banc d'alabastre ja s'havien enllestits el 1439. Cal tenir en compte que el mes d'octubre de 1440 es firmaven nous capítols entre l'arquebisbe Dalmau Mur i Pere Joan per estipular la continuació de les obres que, amb algunes interrupcions, es van perllongar fins al 1445. Mentre a Saragossa

es treballava en el retaule de Sant Salvador, a la catedral de València les obres del rerecor dirigides per Antoni Dalmau s'havien finalitzat el 1444 i, com ja hem dit, molts dels seus col·laboradors es van dispersar cercant noves oportunitats de feina. Malgrat el buit documental dels *Llibres de l'Obra* de la seu de Saragossa, sabem que el 18 de desembre de 1445 l'arquebisbe Dalmau Mur efectuà un pagament a Joan Soriano, Miquel Navarro i Joan de Segorbe per les darreres feines realitzades a l'obra del retaule de Saragossa.¹²

Posteriorment, José Cabezudo publicaria la transcripció de tres albarans de 1437 que fan referència a la contractació d'un retaule pel pintor Pasqual Ortoneda (doc. 1423-1460) destinat a la catedral de Tarassona. En el retaule hi van col·laborar Antoni Dalmau, que es va fer càrrec de la maçoneria,¹³ i Pere Joan, que va dur a terme la talla de la imatge titular de Nuestra Señora de la Huerta, que actualment es conserva *in situ*.¹⁴ De la documentació fins ara coneguda del retaule de Tarassona es dedueix que era un retaule mixt, amb pintura i elements d'escultura, i presidit per la imatge titular exempta. Les visites pastorals realitzades a la seu de Tarassona durant els anys 1548 i 1586 assenyalen que el retaule, a més de la imatge titular, deuria comptar també amb dues imatges més de la Verge que durant el segle XVII es podrien haver cedit a les esglésies de Grisel i Tórtoles on actualment es conserven.¹⁵

Uns anys més tard, Antoni José Pitarch i Núria de Dalmaes, sintetitzant la trajectòria professional de Pere Joan, suggereixen que Antoni Dalmau, l'ajudant de Pere Joan a Saragossa, podria ser el mateix artífex documentat a València com a mestre de la seu a partir de 1441.¹⁶ A les publicacions que acabem de citar, cal sumar les investigacions

⁷ En el nivell superior i començant d'esquerra a dreta: Sant Llorenç, Sant Sixte II papa, Jaume el Menor, Sant Simó, Sant Mateu, Sant Pau, Sant Valeri i Sant Vicenç Màrtir. En el nivell inferior i d'esquerra a dreta: Sant Tomàs, Sant Felip, Jaume el Major, Sant Pere, Sant Andreu, Sant Joan, Sant Bartomeu i Sant Judes Tadeu. SANCHO ANDREU, 2012, pp. 24-33.

⁸ GALINDO Y ROMEO, 1922-1923, pp. 63-109.

⁹ Vegeu una síntesi recent sobre Pere Joan a MANOTE I CLIVILLES, 2007, pp. 124-143.

¹⁰ GALINDO Y ROMEO, 1922-1923, p. 68.

¹¹ LACARRA DUCAY, 2000, p. 67.

¹² LACARRA DUCAY, 2002, pp. 110-111.

¹³ CABEZUDO ASTRÁIN, 1957, pp. 70, 77-78.

¹⁴ JANKE, 1987, pp. 9-18. Posteriorment, el 1443, Pasqual Ortoneda tornaria a col·laborar amb Pere Joan en un retaule destinat a la capella dedicada a l'Esperit Sant de la Casa de la Ciutat de Saragossa. SERRANO SANZ, 1916, pp. 420-421.

¹⁵ Galia Pik Wajs ha suggerit que les dues imatges marianes, molt properes a l'obra de Pere Joan serien obra d'Antoni Dalmau malgrat que la documentació conservada assenyalava explícitament que Antoni Dalmau s'havia de limitar a fer els treballs de maçoneria, sense les imatges. L'autora segueix un estudi inèdit de José Carlos Escribano Sánchez. PIK WAJS, 2002, p. 197-216.

¹⁶ DALMASES; JOSÉ I PITARCH, 1984, p. 200.

de R. Steven Janke sobre el retaule de Tarassona. L'historiador nord-americà va revisar i ampliar la documentació aportada per Cabezudo, feina que li va permetre atribuir primer i confirmar després l'autoria de la imatge titular de Nuestra Señora de la Huerta a Pere Joan.¹⁷ Janke també suggereix que l'Antoni Dalmau documentat a Saragossa i Tarassona deuria ser el mateix artífex que el 1441 seria nomenat mestre major de la catedral de València. Posteriorment, Zaragoza Catalán i Gómez-Ferrer recullen la trajectòria professional d'Antoni Dalmau i afegeixen noves notícies de cabdal importància per entendre la magnitud de la figura que ara ens ocupa, com la consulta amb motiu de la construcció d'un pont sobre el riu Ter o la contractació del convent de la Trinitat a València.¹⁸ En definitiva, i d'acord amb la documentació fins ara coneguda, podem resumir en breus paraules que Antoni Dalmau es deuria formar a Saragossa al costat de Pere Joan (1435) i que, després de treballar en el retaule de Tarassona (1437), es va desplaçar a València on, a partir de 1440, va desenvolupar una exitosa trajectòria professional com a mestre major de la catedral i com a escultor de la reina Maria de Castella, esposa d'Alfons el Magnànim.

Això no obstant, cal remarcar que R. Steven Janke, en el seu estudi sobre el retaule destinat a l'església de Tarassona, suggereix que Antoni Dalmau després de la seva estada en terres aragoneses es podria haver desplaçat a Barcelona. La proposta de Janke es basava en una breu anotació registrada en una època del 23 de setembre de 1438 que fa referència als pagaments de quatre tabernacles per a l'estructura de fusta del retaule de Tarassona. D'acord amb la documentació aportada per R. Steven Janke, Antoni Dalmau es va comprometre a "fazer pora carnestultas primeras venideras o enviarlos de la ciudad de Barcelona ffeytos aque-

llos a sus propias expensas del dito Anthon".¹⁹ Aquesta notícia, que situa Antoni Dalmau a Barcelona, havia passat desapercebuda en els estudis posteriors que s'han publicat amb l'objectiu de definir i remarcar la inqüestionable figura d'Antoni Dalmau en el panorama artístic dels territoris de la Corona d'Aragó. Entre els anys transcorreguts en terres aragoneses i l'arribada d'Antoni Dalmau a València hi havia un buit documental que ara ens proposem emplenar. La nostra recerca es basa en la revisió dels *Llibres de l'Obra* de la catedral de Barcelona on hem trobat Antoni Dalmau col·laborant en els treballs de construcció de les galeries del claustre de la catedral entre els mesos de març i octubre de 1439. Les sospites de l'historiador R. Steven Janke queden doncs confirmades.

Ja hem avançat que l'activitat d'Antoni Dalmau a València s'inicià amb obres de modesta importància. El 5 de març de 1440 es registra la primera notícia que fa referència a la construcció d'una creu de terme avui dia desapareguda que havia d'indicar el camí cap a Aragó passant per Lliria i Segorbe.²⁰ El 29 d'abril de 1440, Antoni Dalmau qualificat com a *maçoner imaginaire* contractava per a la capella de Francesc Climent, situada al cor de la catedral de València, una imatge de pedra de santa Marta que s'havia trencat durant els actes de representació de l'ascensió de la Mare de Déu.²¹ El 21 de juny de 1440, Dalmau qualificat de *piquer*, i juntament amb Simó Bonfill, s'ocupava d'unes obres a la casa de la ciutat.²² El 7 d'agost de 1440, també amb Simó Bonfill contractava una altra creu de terme per 730 sous que havia de marcar el camí de Villarreal cap a València, desapareguda el 1936.²³

Mentre treballava a la catedral de València, Antoni Dalmau va contractar diversos treballs. El juliol

¹⁷ JANKE, 1982, pp. 17-23; JANKE, 1987, pp. 9-18; JANKE, 1991, pp. 111-120; JANKE, 1998-1999, pp. 417-423.

¹⁸ ZARAGOZÀ CATALÁN, 1995, pp. 140-149; GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, pp. 91-105. Vegeu també el mateix article revisat i ampliat *on line* amb notícies que fan referència a la consulta sobre la construcció d'un pont sobre el riu Ter.

¹⁹ JANKE, 1987, p. 16, doc. 11.

²⁰ CARRERES ZACARÉS, 1927, pp. 102-103. CORELL I VICENT, 1984, p. 85, especialment nota 4. IGLESIAS BAYARRI, 2013, pp. 41 i 62.

²¹ SANCHIS Y SIVERA, 1924, p. 21. Ens interessa remarcar la data d'abril de 1440, perquè havia estat erròniament publicada per Sanchis Sivera com a 1439. Aquest aclariment, que devem a la revisió i transcripció de Gómez-Ferrer, ha estat especialment valuós en la nostra recerca. GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 94 nota 20 i *on line*. Recordem que entre els mesos de març i octubre de 1439, Antoni Dalmau es registra als *Llibres de l'Obra* de la catedral de Barcelona. Pel que fa a la imatge de santa Marta, havia estat contractada per Martí Llobet el 1436 però sembla que no la va arribar a acabar. MIQUEL JUAN, 2009-2010, p. 39.

²² GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 94.

²³ DOÑATE SEBASTIÀ, 1973, p. 111; Vegis Arxiu Mas de Barcelona, clixè C-27288, a la fotografia, presa el 1919, es distingeix el fus de pedra i la creu de forja afegida, però no podem assegurar que sigui la mateixa que ressenya Doñate. GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 94 i *on line*.

de 1442 es va comprometre a realitzar un retaule de fusta per a Burjasot²⁴ al qual podria pertànyer una taula conservada a la *Galleria Parmeggiani* a Reggio de l'Emília.²⁵ El mateix any, qualificat com a *piquer maestre* de la obra de la Seu de València, i de nou juntament amb Simó Bonfill, va contractar la construcció de la desapareguda església de Villarreal, obra que continuaria Joan de Caritat a partir del 1457, és a dir, després de la mort d'Antoni Dalmau.²⁶ El mes de febrer de 1443 Dalmau també va dirigir la construcció d'una capella a la catedral dedicada a sant Andreu que no es conserva.²⁷ El 1445 contractava amb la reina Maria de Castella (†1458), reina d'Aragó i esposa d'Alfons el Magnànim (†1458), la construcció del convent de monges clarisses de la Trinitat de València. Cal destacar que en aquest cas la documentació cita Dalmau explícitament com el mestre de Maria de Castella.²⁸ A la galeria sud del claustre, adossat al mur de l'església, es va construir el sepulcre de la reina que encara es conserva. Es tracta d'un arcòsoli sota un arc conopial que a la part inferior es completa amb tres escuts coronats amb les armes reials i dos baixos relleus situats als extrems. El sepulcre de la reina Maria, considerat una obra personal d'Antoni Dalmau,²⁹ suposa un notable exemple de l'austeritat arquitectònica que també caracteritza tot l'edifici i molt especialment el claustre i que, com han destacat altres autors, deixa entreveure la sensibilitat vers l'art de la sobirana,³⁰ una sensibilitat que Antoni Dalmau hauria sabut interpretar.

Ens hem estat referint reiteradament a un dels episodis que més remarquen l'excepcional figura

d'Antoni Dalmau. L'11 de setembre de 1446 va arribar a València una comissió encapçalada pel pellaire Barthomeu Climent, ciutadà de Girona, amb l'objectiu de consultar amb Antoni Dalmau la millor manera de construir un pont sobre el riu Ter a la ciutat de Girona.³¹ No menys destacable resulta l'interès del capítol de la catedral de Sevilla en la figura d'Antoni Dalmau, tot i que les condicions que va proposar Dalmau al capítol de Sevilla sembla que van ser excessives i la proposta no va prosperar.³² Igualment remarcable és el fet que al taller d'Antoni Dalmau també s'hi van formar aprenents que volien perfeccionar l'ofici o accedir al títol de mestres. Concretament el 1449 Martí -no Pi i Pere Gironès, probablement Pere Compte (†1506), ambdós qualificats de *piquers* signaven un contracte d'aprenentatge amb Antoni Dalmau.³³ Finalment, sabem que Antoni Dalmau va projectar l'espiga que havia de rematar la torre del Miquelet que mai es va arribar a realitzar a causa de la seva mort.³⁴ El 1453 el capítol catedralici comprava la *mostra* a la seva vídua.³⁵

Abans de parlar d'Antoni Dalmau, el mestre major de la catedral de València i escultor de la reina Maria de Castella, cal assenyalar la presència a Barcelona d'un pintor homònim documentat entre 1449 i 1499. Sanpere Miquel es preguntava si aquest pintor era germà de Lluís Dalmau, l'autor del retaule de la Mare de Déu dels Consellers de Barcelona (1443).³⁶ Mayer també va suggerir que Antoni Dalmau, un pintor documentat a Barcelona que el 1480 havia decorat les portes de l'orgue petit de la catedral, podria ser fill de Lluís Dalmau.³⁷ Cal admetre que les referències fins ara co-

²⁴ SANCHIS Y SIVERA, 1925, p. 44; GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 99, nota 48 i *on line* nota 54.

²⁵ FERRÉ PUERTO, 1997, p. 315.

²⁶ DOÑATE SEBASTIÀ, 1981, p. 16. La data exacta és 1442 tal i com es transcriu al document VII.

²⁷ SANCHIS Y SIVERA, 1925, p. 44.

²⁸ *Magistri in arte lapicidea et in operibus eiisdern ariis serenissime domine Marie Regine Aragorzuin et sedis Valencie magistri*, GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, pp. 99-100 i 103.

²⁹ GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 100; ZARAGOZÁ CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 32.

³⁰ VICENS I SOLER, 2009, p. 250.

³¹ Entre els presents podem destacar Antoni Llop, el mestre Pedro Antonio d'Alacant, Joan Trescoll d'Igualada, Joan Martí, Joan Eiximeno, Miquel Navarro, Joan de Caritat de Gascaña i Lois Roca. Tots ells van aconsellar construir el pont amb tres arcades. ZARAGOZÁ CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, pp. 25-26; GÓMEZ FERRER i *on line* s/p.

³² ZARAGOZÁ CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 35; GÓMEZ FERRER, *on line* s/p, nota 56; JIMÉNEZ MARTÍN, 2006, p. 64.

³³ GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 101. En el document signa com a testimoni Joan de Caritat. ZARAGOZÁ CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 44.

³⁴ CHUECA, 1981, p. 6; GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 100; MIQUEL JUAN, 2009-2010, p. 31.

³⁵ SANCHIS Y SIVERA, 1909, pp. 99-100 i nota 1.

³⁶ SANPERE I MIQUEL, 1906, vol. I, p. 291.

³⁷ MAYER, 1960, p. 207. La notícia sobre la pintura de les portes de l'orgue petit de la catedral de Barcelona el 1481 havia estat publicada per mossèn Mas: MAS DOMÈNECH, 1911-1912, p. 435.

negudes d'ambdós pintors no permeten establir vincles familiars entre ells. Contràriament, a banda d'algunes notícies disperses, la documentació fins avui coneguda vincula el pintor Antoni Dalmau amb Jaume Huguet (†1492).³⁸ Post va proposar identificar-lo amb un hipotètic Mestre de Pedralbes associant-li una sèrie de taules avui dia considerades obres de l'etapa de joventut de Jaume Huguet.³⁹ Això no obstant, i malgrat l'abundància de notícies conegudes, ara per ara, Antoni Dalmau roman com un pintor documentat sense obra conservada.

Deixant a banda totes les notícies que fan referència a l'activitat del pintor Antoni Dalmau a la ciutat de Barcelona, ens interessa remarcar una altra notícia registrada a València. En el testament de na Margalida (1437), esposa de Gonçal Peris, es fa constar que deixa a la seva germana na Catalina i al seu fill Antoni Dalmau deu sous.⁴⁰ Hem d'admetre que no sabem amb certesa qui era exactament l'Antoni Dalmau que esmenta el testament de na Margalida però la bibliografia fins ara publicada, malgrat que amb reserves, ha vist un referent a la figura d'Antoni Dalmau, mestre de la catedral de València des del 1441, atès que aquest artífex està àmpliament documentat a la ciutat del Túria.⁴¹ En qualsevol cas, s'ha de tenir també en compte que existeix la possibilitat que es tracti del pintor Antoni Dalmau, àmpliament documentat a Barcelona i especialment vinculat a Jaume Huguet.

La construcció del claustre de la catedral de Barcelona

Abans d'explicar la presència d'Antoni Dalmau al claustre de la catedral de Barcelona, ens interessa saber en quin moment del procés constructiu es trobaven les galeries. Els estudis que ens precedeixen han tractat el tema amb força precisió,⁴² però la presència d'Antoni Dalmau al claustre va ser breu, de manera que per determinar l'abast de la

seva intervenció ha estat imprescindible revisar de nou els *Llibres de l'Obra*, que són la principal font documental del nostre treball. Hem d'insistir en les limitacions que suposa consultar aquests documents, perquè en molt poques ocasions trobem anotacions que indiquin en quin indret del claustre es treballa o quina feina fan els obrers, la qual cosa ens obliga sovint a interpretar la informació que ens proporcionen. Igualment, difícil i complicat ha estat comparar i contrastar les anotacions documentals amb els relleus del claustre, però no infructuós. En qualsevol cas no hem d'oblidar que quan parlem dels relleus de les galeries del claustre de la catedral de Barcelona estem davant d'una obra col·lectiva de taller que en cap cas hauríem d'individualitzar totalment.

L'actual claustre gòtic ocupa gairebé el mateix indret que l'anterior romànic. Es tracta d'una planta rectangular voltada de capelles en tres dels seus quatre costats. A l'ala de tramuntana s'ubica la sala capitular, actualment capella del Santíssim Sacrament o de Sant Oleguer, l'antic refetor que avui dia fa la funció de museu de la catedral, la llibreria adaptada com a nova sala capitular i finalment la capella romànica de Santa Llúcia o de les Onze Mil Verges. Les galeries es cobreixen amb voltes de creueria quadripartides que es tanquen amb claus de volta que representen escenes de la vida de Crist. A l'extrem superior de les columnes des d'on arrenquen els arcs s'ubiquen impostes que desenvolupen escenes de gran interès iconogràfic i estilístic amb representacions de l'Antic i Nou Testament amb referències també a la Llegendenda de l'Arbre de la Creu.⁴³

Si bé les capelles del recinte claustral van ser construïdes durant la segona meitat del segle XIV coincidint amb el mestratge de Bernat Roca (1358-1388), durant la primera meitat del segle XV, coincidint en gran part amb el mestratge de Bartomeu Gual (1413-1441) es va iniciar la galeria. Durant els mesos en què Antoni Dalmau es registra treballant al

³⁸ SANPERE MIQUEL, 1906, vol. I, p. 291 i vol. II, p. 202; PUIG I CADAVALCH; MIRET SANS, 1911, pp. 32-33; MAS I DOMÈNECH, 1911-1912, p. 255; MARTÍNEZ FERRANDO, 1936, p. 157; MADURELL I MARIMÓN, 1943-1944, vol. II-2, pp. 66-67; 1949, vol. VII, p. 119; 1952, vol. X, pp. 351-352, doc. 842; GUDIOL RICART; AINAUD DE LASARTE, 1948, pp. 12-13, 23, 26-27; DURAN I SANPERE, 1975, p. 151. Vegeu una ressenya de RUIZ QUESADA, 1999, pp. 540-541.

³⁹ Mare de Déu acompanyada per àngels (MNAC, núm. inv. 64066) i l'Anunciació (MDT, núm. inv. 2953). POST, 1938, VII; pp. 25-35.

⁴⁰ ALIAGA, 1996, pp. 222-223; GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 92.

⁴¹ GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 92.

⁴² CARRERAS I CANDI, 1913-1914, pp. 302-309; VALERO MOLINA, 1993, pp. 29-41; BORAU, 2003.

⁴³ Sobre la iconografia del claustre vegeu JARDÍ ANGUERA, 2016, pp. 325-357. Sobre la iconografia de la llegenda de la creu al claustre de la catedral de Barcelona: JUNYENT, 1935, pp. 169-178; DURAN SANPERE, 1935, p. 5; DURAN SANPERE, 1947-1951, pp. 1-13; BASSEGODA I NONELL, 1991, pp. 33-38; SUÑÉ I MUÑOZ, 1997, pp. 231-256.

claustre de la catedral de Barcelona, entre els mesos de març i octubre de 1439, la galeria es trobava iniciada per dos llocs oposats, és a dir, d'una banda la unió entre l'ala de migdia i l'ala de ponent i, de l'altra, el punt d'unió entre l'ala de tramuntana i l'ala de llevant, paral·lela a l'església. La sala capitular també deuria estar força avançada atès que el 1404 es compraven tres pergamins per "treure mostra [...] de la obra del capitol", això no obstant, fins al 1454 no es col·loca la clau de volta principal.⁴⁴

A partir de 1436 l'activitat continua a l'ala de tramuntana.⁴⁵ Entre 1436 i 1438 els treballs es concentren al refetor i la llibreria. Ens interessa recordar que el mes de juny de 1437 arribaven les claus de volta destinades al refetor⁴⁶ que es treballaran amb motius de traceria i durant els mesos de juliol ja es construeixen les cintres.⁴⁷ El mes d'abril de 1438 es paga al botiguer Fàbregues per una balda per les portes del refetor,⁴⁸ i durant el mes de maig de 1438 es perfilen les voltes.⁴⁹ Hem d'interpretar aquestes darreres notícies que fan referència al refetor com senyals inequívocs que la construcció d'aquest espai ja s'havia finalitzat. Durant els mesos següents es treballarà a la llibreria. El mes d'abril

de 1438 arriba una clau de volta⁵⁰ i el mes de juny del mateix any arriba l'altra,⁵¹ ambdues seran també decorades amb traceries. Els treballs deuria continuar fins al mes de novembre de 1438 quan es perfila la volta de la llibreria.⁵²

Durant la construcció del refetor i la llibreria hi treballa de forma continuada una colla de picapedrers dirigits naturalment pel mestre Bartomeu Gual.⁵³ A partir de 1436 l'imaginaire Bertran Tolosa s'afegeix al grup treballant per quatre sous diaris al principi i a partir del mes d'agost per quatre sous i sis diners diaris.⁵⁴ Durant el mes de gener de 1438 es torna a afegir al grup, però només durant tres setmanes, treballant per quatre sous i sis diners diaris sense que s'especifiqui la feina que fa.⁵⁵ Tolosa, durant aquest breu espai de temps, podria haver fet les claus de volta del refetor, decorades amb traceries, atès que van arribar a la catedral el juny de 1437 i el mes de maig de 1438 es perfilaven. Sabem que el 7 de setembre 1435 Bertran Tolosa actuava com a testimoni al costat de Raulí Vautier, arquitecte i escultor normand de reconegut prestigi.⁵⁶ Aquell mateix any va fer a la catedral de Barcelona alguns treballs de pintura

⁴⁴ CARRERAS I CANDI, 1913-1914, pp. 305-306; TERÉS I TOMÀS, 1994, pp. 389-411; BRACONS I CLAPÉS; TERÉS I TOMÀS, 2002, pp. 296-298.

⁴⁵ [12 maig 1436] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1435-1437, f. 79v. VALERO, 1993, p. 32. VALERO, 2004, p. 545.

⁴⁶ [15 juny 1437] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 104r. VALERO, 2004, p. 546. "Item an P. Calbo carreter per dos claus que ha tirades de Muntjuhich per lo reffetor a rao de V sous la peça".

⁴⁷ [20 juliol 1437] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 106v. "Item an Salvador Mayol per serrar la fusta de les finestres per armar la volta del refetor per VI fulls a rao de II sous VI diners lo full". [27 juliol 1437] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 107r. VALERO, 2004, p. 546. "Item pagam ha bastays que portaren IIII pessas de talles per armar lo reffetor". [14 juny 1438] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 130r. "Item an Joan Gilabert ferrer per un pany ab sa clau e forreyat e armelles per la porta de la boteyeria del reffetor".

⁴⁸ [26 abril 1438] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 126v. Poc després [1 de maig 1438] es compra una lliura de seü per untar les portes del refetor. ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 127r. VALERO, 2004, p. 546.

⁴⁹ [10 maig 1438] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 127v. VALERO, 2004, p. 546.

⁵⁰ [19 abril 1438] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 126r. "Item an P. Calbo carrater per portar una clau per lo refetor". Aquesta clau de volta ha de correspondre forçosament a la llibreria atès les nombroses notícies que acrediten que en aquesta data el refetor ja era acabat. Es tracta doncs d'un *lapsus calami* de l'escriptor.

⁵¹ [21 juny 1438] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 130v. "Item an Calbo carrater per una clau que tirada de Muntjuhich per la libreria, V sous".

⁵² [8 novembre 1438] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 140v. VALERO, 2004, p. 546. "Item an Ponç pintor per una lliura de negre per lo pinzell de la llibreria".

⁵³ A banda de Bartomeu Gual que rep un salari diari de quatre sous, podem destacar Joan del mestre, Bartomeu Alçamora, Pau Issern i Nicolau Trobat que també reben quatre sous diaris. Jordi Blasco i Guillem Castillo reben tres sous i sis diners per dia. P. Font del mestre rep tres sous diaris. Macià Pelegrí, Tomàs de'n Portilla i Martí del mestre reben dos sous i sis diners per jornal treballat. En les setmanes en què es detecta un augment de l'activitat s'incorporen també Joan Poch del mestre que treballa per dos sous i sis diners diaris. Des de Montjuïc s'encarregaven d'enviar la pedra a la seu Bartomeu Samunta que cobrava quatre sous diaris a banda del servei de la mula que transportava les pedres, Joan Prats que cobra quatre sous diaris i P. Pasqual que treballava per tres sous. Pel que fa a Joan Poch del mestre, no sabem si es pot identificar amb Joan Pich documentat el 1445 en una relació de mestres que, procedents de València, s'havien de traslladar a Saragossa per treballar en la construcció de les muralles sota la direcció de Pere Bonfill. ZARAGOZÁ CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 43, nota 48.

⁵⁴ [11 març 1436] ACB, *Llibre de l'Obra*, 1435-1437, fols. 75r, 75v; entre juliol i setembre de 1436, fols. 83v-88r.

⁵⁵ [18 gener 1438 febrer 1438] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, fols. 119v-120v.

⁵⁶ VALERO, 2004, p. 543, nota 61.

com la policromia del ciri pasqual,⁵⁷ o d'una clau de volta.⁵⁸ El 1436 va cobrar 38 florins d'or d'Aragó per la talla de claus de volta i les repeses de l'església de Sant Jaume.⁵⁹

Un cop enllestides les dependències de l'ala de tramuntana els esforços es deurien concentrar en aixecar la galeria situada davant d'aquestes sales. No oblidem que abans de tancar una volta cal aixecar el mur i el pilar amb la corresponent imposta que recull els nervis de la volta. Durant aquest període es registra l'entrada d'una clau de volta el 29 d'agost de 1439.⁶⁰ El *Llibre de l'Obra* no indica la destinació d'aquesta clau, però podem suposar que es correspon amb la que representa a dos àngels portadors de l'escut del capítol amb la creu de Santa Eulàlia situada davant la sala capitular a l'ala de tramuntana (fig. 1). Ho deduïm així perquè gràcies al *Llibre de l'Obra* sabem amb certesa que durant el mes de setembre de 1441 arriben dues claus de volta que s'havien de col·locar a la mateixa galeria de tramuntana, just davant la llibreria. Es tracta concretament de les claus de volta amb la representació de la Baixada de l'Esperit Sant i l'Ascensió.⁶¹ Entre l'entrada del mes d'agost de 1439 i l'entrada de les dues claus de volta anteriorment citades, es registra l'entrada d'una altra clau de volta durant el mes de juliol de 1440⁶² i

que versemblantment ha de correspondre a la clau de volta amb la representació de sant Mateu atès que el febrer de 1441 es porten gerres, el juliol es desarma la volta i finalment el mes de setembre d'aquest mateix any es perfila.⁶³ Simultàniament als treballs que s'estarien realitzant davant la capella de santa Llúcia, durant el mes d'agost de 1441 arribaria una altra clau de volta⁶⁴ que havia de completar l'ala de tramuntana i que lògicament hauria de correspondre a la clau amb la representació de dos sants, Sant Albert i Sant Agustí. És a dir, l'ala de tramuntana es deuria cobrir començant pel sector més proper a l'ala de llevant (agost 1439) avançant en direcció a ponent, però abans de tancar l'ala es deuria aixecar la volta situada davant la capella de santa Llúcia que uneix l'ala de tramuntana amb l'ala de ponent (juliol 1440 i febrer-juliol-setembre 1441). Durant uns mesos els pilars situats davant el refetor i la llibreria deurien romandre construïts fins a l'alçada dels capitells, just al punt d'arrencar les voltes. Finalment es deurien aixecar les voltes que faltaven davant del refetor i la llibreria.

Durant aquest període en què es treballa a l'ala de tramuntana, a banda del picapedrers i talladors de pedra, es documenten Llorenç Reixac i Bertran Tolosa. No és el nostre propòsit analitzar

⁵⁷ VALERO, 2004, p. 510.

⁵⁸ "Pagaren a Bertran Tolosa per las colós de la clau que ha pintada de la volta qui es al costat de la capella de Jhesu Xrist", "o siga la de sant Benet", CARRERAS I CANDI, p. 510.

⁵⁹ "(...) cinc florins d'or d'Aragó, equivalents a 55 sous de moneda de Barcelona (...) d'aquells trenta vuit florins de la dita moneda que es deuen pagar per totes les claus ab llurs repeses". AHPB Joan Franc, 107/15, 29 d'octubre de 1436. Fitxes Madurell. Actualment al MNAC es conserven quatre capitells sense decoració figurativa procedents de l'església de Sant Jaume. Números d'inventari MNAC/MAC 9897, 14281, 14296 i 14493. AINAUD; GUDIOL; VERRIÉ, 1947, pp. 188-189, fig. 956. Vegeu VALERO, 2004, p. 543, nota 60.

⁶⁰ [29 agost 1439] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1439-1441, f. 72r. VALERO, 1993, p. 33; VALERO, 2004, p. 546. "Item an P. Calbo per dues carratades que tira una clau e l carratada de jarres a rao de VI sous la carratada". Entre octubre i desembre de 1439 es registraran freqüents entrades de gerres versemblantment amb destinació a aquesta volta. ACB, *Llibre de l'Obra*, 1439-1441, fols. 74-79. VALERO, 1993, p. 33; Cal considerar que durant el mes de juny de 1440 es treballa en una volta indeterminada. ACB, *Llibre de l'Obra*, 1439-1441, f. 88. El 24 de setembre de 1440 es perfila una volta. ACB, *Llibre de l'Obra*, 1439-1441, f. 94v. VALERO, 2004, p. 546.

⁶¹ [16 setembre 1441] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1441-1443, f. 59v. VALERO, 1993, p. 36; VALERO, 2004, p. 532. "Primo an Berenguer Samunta per dues claus per a les voltes davant la libreria e refetor per cadascuna VI sous".

⁶² [30 juliol 1440] ACB, *Llibre de l'Obra*, 1439-1441, f. 90v. VALERO, 1993, p. 33; VALERO, 2004, p. 546. "Item an P. Calbo per una carratada d'una clau que tira".

⁶³ Primer es porten gerres. [11 febrer 1441] ACB, *Llibre de l'Obra*, 1439-1441, f. 104r. CARRERAS I CANDI, p. 304. VALERO, 1993, p. 35. VALERO, 2004, p. 542. "Item per LXXI gerres per la volta. Item per port de les dites coses que serviren a la volta davant lo portal de les Vergens". Durant el mes de juliol es desarma la volta. [1 juliol 1441] ACB, *Llibre de l'Obra*, 1441-1443, f. 54r. VALERO, 1993, p. 36; VALERO, 2004, p. 542. "Item an Pere Blasco fuster per l jorn e mig per desarmar la volta quis davant la capella de les vergens a rao de IIII sous lo dia". Durant el mes de setembre ja es perfila. [16 setembre 1441] ACB, *Llibre de l'Obra*, 1441-1443, f. 59v. VALERO, 1993, p. 36; VALERO, 2004, p. 532. "Item an Pere Huguet pintor per perfilar una volta en los claustres de santa Eulalia". L'iconografia d'aquest capitell representa Moisès davant l'esbarzer encès, Moisès i el seu germà Aaron quan van a veure el faraó, la Plaga de la llagosta, la Plaga dels animals morts, l'Extermini dels primogènits d'Egipte i el pas del Mar Roig.

⁶⁴ [12 agost 1441] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1441-1443, f. 157r. "Item al dit Samunta per una clau de la claustra VI sous (...) Item an Pere Calbo carreter per port de la dita clau V sous".

la intervenció de Llorenç Reixac i Bertran Tolosa a les galeries del claustre que sens dubte mereixen un estudi profund avui dia encara pendent, però és important tenir en compte la seva presència per determinar amb més exactitud la intervenció d'Antoni Dalmau al claustre.

Com hem dit, Llorenç Reixac es documenta entre els mesos de juny i juliol de 1440 i s'especifica que fa capitells.⁶⁵ La seva presència cessa just abans que arribés la clau de volta de sant Mateu, de manera que tot sembla indicar que deuria treballar en els pilars situats davant del refetor i la llibreria, és a dir, en el vuitè i novè relleu, però més probablement en el novè.⁶⁶ Hem d'admetre que s'aprecia una certa afinitat estilística en algunes figures del novè capitell, concretament on s'escenifica el setge d'una ciutat, i algunes mènsules que rematen els arcs cecs del mateix pilar amb representacions d'unicorns, així com també en les mènsules de l'anterior pilar, és a dir, el vuitè, decorat amb àngels músics i animals fantàstics. Aquest repertori iconogràfic ens recorda les misericòrdies de les cadires del cor sobirà de la catedral de Barcelona, obra dirigida per Pere Sanglada entre 1394 i 1399 on Llorenç Reixac deuria iniciar la seva trajectòria professional com a *meçip del mestre* i col·laborador de Pere Sanglada.⁶⁷ Això no obstant, cal insistir que en els relleus d'aquesta zona s'aprecien diferents trets estilístics que forçosament han de correspondre a altres artífexs i que cal analitzar més acuradament, la qual cosa sobrepassa els límits del nostre objectiu.

Fig. 1. Barcelona. Claustre. Clau de volta amb la representació de dos àngels portadors de l'escut capitular amb la creu de Santa Eulàlia. © Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas.

Poc després de la presència de Llorenç Reixac, el juny de 1441 arriben Bertran Tolosa⁶⁸ i els seus col·laboradors, Bernat Andreu⁶⁹ i Manel Trescoll,⁷⁰ just poques setmanes abans que es desarmés la volta situada davant la capella de Santa Llúcia. Bertran Tolosa treballa amb algunes interrupcions cobrant quatre sous i sis diners diaris fins al mes de gener de 1442. Recordem que Bertran Tolosa ja havia col·laborat anteriorment el mes de gener de 1438 quan l'activitat constructiva es concentrava al refetor. Va coincidir amb Antoni Dalmau l'abril de 1439 dos cops quan es deuria treballar a la volta situada davant la sala capitular⁷¹ i retorna un altre cop el desembre de 1440, quan es treballa a la volta situada davant la capella de santa Llúcia.⁷² La irregularitat de la seva presència i el

⁶⁵ [4 juny 1440-30 juliol 1440] ACB, *Llibre de l'Obra*, 1439-1441, fols. 86v-90v. VALERO, 2004, pp. 550-552 i nota 99. "Llorenç Reixac ymaginaire per IIII jorns que fa obra capitells dels pilars de la claustra a rao de IIII sous lo jorn". Sobre Llorenç Reixac vegeu TERÉS, 1987b, pp. 171-181. Valero el suposa treballant en els relleus situats davant la capella de santa Llúcia. VALERO, 2009, pp. 411.

⁶⁶ És a dir, les escenes on s'escenifica el setge d'una ciutat, Moisès rebent els exploradors de la Terra Promesa, Mort de Moisès, el Sacerdoci d'Aaron, batalla entre hebreus i filisteus i l'episodi en què David mata Goliat.

⁶⁷ TERÉS I TOMÀS, 1987a, p. 25.

⁶⁸ Quan Bertran Tolosa deixa d'aparèixer documentat al *Llibre de l'Obra* (20 de gener de 1442, volum 1443-1445, f. 68v.), es registra el canvi de direcció en les obres del claustre ja que Andreu Escuder serà nomenat mestre major l'1 de març de 1442 en substitució de Bartomeu Gual que havia mort. Bertran Tolosa no tornarà a treballar al claustre fins al mes de juliol de 1443 però sorprenentment per un salari de divuit diners diaris primer i dos sous a partir del mes de febrer de 1444. Bertran Tolosa treballa amb interrupcions fins al mes de febrer de 1445.

⁶⁹ A partir del 22 de juliol de 1441 Bernat Andreu deixa de registrar-se.

⁷⁰ No sabem si tenia alguna relació de parentiu amb Joan Trescoll, mestre d'obres d'Igualada que, com ajudant de Joan Sagra, es va fer càrrec de la continuació de les obres del *Castelnuovo* a Nàpols. Vegeu ZARAGOZA CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 28. A partir de l'1 de juliol de 1441, es registra la presència de Manel Trescoll treballant a les galeries del claustre de la catedral de Barcelona, però es deuria incorporar unes setmanes abans atès que primer cobra per jornals pendents i a partir del 26 d'agost de 1441 i fins al 23 de setembre del mateix any rep un salari fix de tres sous diaris. [1 juliol 1441] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1441-1443, f. 54r. "Item an Manel Trescoll qui sta ab an Bertran Tholosa per LV pendents a raho de VIII diners lo pendent". [26 agost 1441] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1441-1443, f. 58r. i següents.

⁷¹ [19 abril 1439] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 152r., Bertran Tolosa només treballa un dia per quatre sous i sis diners. [31 abril 1439] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 153r., només treballa mig dia.

⁷² [3 desembre 1440] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1439-1441, f. 99v. "Item an Bertran Tholosa per tres jorns a rao de IIII sous VI diners".

fet que treballés amb col·laboradors dificulta la tasca d'identificar la seva aportació al claustre. Això no obstant, probablement, Tolosa assistit per Bernat Andreu i Manel Trescoll, es deuria ocupar principalment de la imatgeria situada a l'ala de ponent.⁷³

Quan Bartomeu Gual va caure malalt el mes de novembre de 1441, els treballs del claustre es localitzaven a la zona d'unió de l'ala de ponent, paral·lela al carrer del Bisbe i l'ala de tramuntana. Gual va morir el mes de gener de 1442, però fins al mes de març d'aquell mateix any no es va nomenar un nou mestre de la seu, Andreu Escuder que va exercir el càrrec fins al 1453. Durant la malaltia de Gual, a partir del mes de novembre de 1441, i després de la seva mort el gener de 1442, Bartomeu Alçamora va dirigir les obres eventualment fins que Andreu Escuder se'n va fer càrrec. Finalment, a partir de 1442 i fins al 1449 es va acabar la galeria amb la presència de Pere Oller i especialment dels Claperós col·laborant en les tasques d'escultura.

Antoni Dalmau al claustre catedralici

Com ja hem anunciat anteriorment, entre els mesos de març i octubre de 1439 els *Llibres de l'Obra* de la catedral de Barcelona registren la presència a les galeries del claustre d'Antoni Dalmau (†1453) treballant per un jornal de quatre sous diaris al costat d'altres picadors i talladors de pedra.⁷⁴ Concretament es registra entre el 21 de març i el 19 de juny de 1439 i posteriorment tres setmanes més entre el 3 i el 17 d'octubre del mateix any. Hem de constatar que les tres primeres anotacions que es corresponen amb les tres primeres setmanes registrades als *Llibres de l'Obra* assenyalen "Joan Daumau". La següent setmana sembla que l'escrivà vol fer un aclariment i escriu "Daumau Joan" i a partir de la següent setmana escriu clarament "Anthoni

Daumau."⁷⁵ Cal tenir en compte que cada dos anys, el primer dia del mes de maig, es tanca un *Llibre* i se'n comença un altre. A partir del nou *Llibre*, que correspon als anys 1439-1441, el també nou escrivà anota clarament "Anthoni Dalmau" sempre. La confusió de les primeres setmanes podria tenir alguna relació amb el fet que un dels canonges de la catedral també es deia Joan Dalmau.⁷⁶

Ja hem explicat que durant els mesos en què Antoni Dalmau es registra actiu a les galeries del claustre de la catedral de Barcelona, entre els mesos de març i octubre de 1439, es deuria treballar versemblantment en el tram més proper a l'església de l'ala de tramuntana. La imposta que recull els nervis de la volta situada davant la sala capitular representa la darrera escena de l'Antic Testament dedicada a la representació dels reis David i Salomó amb referències a la llegenda de l'Arbre de la Creu (figs. 2 i 3). A les mènsules que completen la decoració escultòrica del pilar, només visibles des del jardí del claustre i no pas des de la galeria, observem capricioses escenes profanes on petits personatges semblen jugar amb animals emplomats. Ja hem assenyalat que el tram es tanca amb una clau de volta que ostenta dos àngels portadors de l'escut capitular amb la creu de santa Eulàlia.

A la imposta de la volta que ara ens ocupa hi distingim una figura profètica que mostra un filacteri al rei Salomó (fig. 2) i que ens evidencia les connexions estilístiques amb els àngels portadors de l'escut capitular a la clau de volta. En ambdós casos observem una peculiar manera de representar els cabells que juntament amb la forma del rostre de front recte, ulls marcadament ametllats i celles ben dibuixades, ens permet suggerir que tant la imposta com la clau de volta varen ser picats per la mateixa mà. Al claustre barceloní és freqüent trobar relacions estilístiques entre els relleus de

⁷³ Aquesta possibilitat ja havia estat suggerida anteriorment. VALERO, 2004, p. 544. Tolosa rep un salari diari de quatre sous i sis diners i s'especifica que pica capitells mentre que Bernat Andreu, malgrat que també es qualifica d'imaginari, només cobra tres sous i sis diners diaris i no s'especifica la feina que fa. [27 maig 1441] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1441-1443, f. 52r. i següents. "Item an Bertran Tholosa ymaginaire per fer capitells per l jorn de III sous VI. Item an Bernat Andreu ymaginaire per III jorns a rao de III sous VI diners lo dia".

⁷⁴ A banda de Bartomeu Gual que rep un salari diari de quatre sous, podem destacar Joan del mestre, Bartomeu Alçamora, Pau Issern que també reben quatre sous diaris. Guillem Castillo rep tres sous i sis diners. Martí del mestre, Jaume del mestre i Macià Pelegrí reben dos sous i sis diners per dia. Des de Montjuïc s'encarregaven d'enviar la pedra a la seu Bartomeu Samunta que cobrava quatre sous diaris a banda del servei de la mula que la transportava, P. Pasqual que treballava per tres sous i Arnau Pasqual i Joan Prat que cobraven quatre sous diaris.

⁷⁵ [21 març 1439] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1437-1439, f. 150r.

⁷⁶ Vegeu, per exemple [11 gener 1441] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1439-1441, f. 44r. "Item a XI de janer de MCCCCXLI rebem del honorable mossen Johan Dalmau canonge per los armats dels batifullers de la capellania de sant Thomàs en la Seu [...]".

les impostes i la clau de volta situada just a sobre.⁷⁷

L'artífex responsable dels treballs escultòrics d'aquest tram en concret sembla haver pres els models d'obres vinculades a l'escultor Pere Joan. Al relleu de la imposta catedralícia, l'àngel custodi amb la mà alçada, situat davant del temple del rei Salomó i que llueix amples mànigues recollides als canells amb discrets punys (fig. 4), ens remet en a l'àngel custodi actualment conservat al Museo de Bellas Artes de Zaragoza,⁷⁸ obra atribuïda a Pere Joan i que podia haver estat el referent de l'àngel del relleu barceloní. Menys significant, però igualment interessant, resulta la comparació de les mans dels àngels portadors de l'heràldica de l'arquebisbe Dalmau Mur (1431-1456) al sotabanc del retaule de Sant Salvador de Saragossa, amb els dits lleugerament separats de manera similar als àngels de la clau de volta del claustre de la catedral de Barcelona. No oblidem que Pere Joan i Antoni Dalmau van coincidir a Saragossa (1435) i a Tarassona (1437), per tant no ens ha d'estranyar que Dalmau prenguéss models de l'obra de Pere Joan.

Un altre tret que caracteritza l'artífex del claustre barceloní és la tendència a no aprofitar tot l'espai disponible per treballar deixant espais buits entre les figures. Aquesta peculiaritat no s'observa en la clau de volta barcelonina, on els àngels s'han d'adaptar a la forma rodona de la clau, però sí en els relleus de la imposta on algunes imatges, especialment dels reis, queden pràcticament aïllades. Aquesta manera de distribuir les figures a la imposta barcelonina ens remet al sepulcre de la reina Maria de Castella al claustre del convent trinitari de València on l'artífex que va treballar les àligues que flanquegen l'heràldica de la reina Maria sembla no trobar elements per emplenar tot l'espai disponible deixant espais buits.

Una altra referència que ens podria ajudar a determinar els trets característics de l'estil d'Antoni Dalmau és el rerecor d'alabastre de la catedral de València. Això no obstant, la comparació estilística dels relleus de claustre de la catedral de Barcelona amb el rerecor de València no resulta una tasca

Fig. 2. Barcelona. Claustre. Imposta. Foto: Rafael Mundó i Sanromà.

Fig. 3. Barcelona. Claustre. Imposta. Foto: Rafael Mundó i Sanromà.

senzilla. D'una banda, les diferències en els materials emprats, pedra de Montjuïc a Barcelona i alabastre a València, i de l'altra, els continus canvis i les vicissituds per les quals ha passat el rerecor valencià al llarg de la història en dificulten l'anàlisi. A més, a hores d'ara manca un estudi estilístic complet de tot el conjunt que constati si Antoni Dalmau va aprofitar algun element de l'anterior obra executada per Jaume Esteve i que determini també el grau d'implicació del mestre i les possibles col·laboracions dels seus ajudants, perquè fins ara, només els dotze relleus amb les escenes de l'Antic i Nou Testament han cridat l'atenció dels historiadors i estudiosos. Malgrat les circumstàncies, el rerecor de València no s'allunya gaire dels relleus de Barcelona. És especialment significatiu l'àngel situat sota el floró que corona l'arc conopial porta-

⁷⁷ Aquest és el cas de Julià Nofre a qui li ha estat atribuïda la clau de volta del Sant Sopar i els relleus que narren la història de Caïn i Abel a la galeria de ponent. VALERO, 1999, p. 62 i nota 27. Un cas similar el podem observar en la clau de volta de la Presentació al Temple i els relleus amb la representació del Sant Sopar, Oració a l'hort, Crist guarint l'orella de Malclús, Prendiment, Jesús conduït a la casa de Caifàs, Jesús davant Pilat, Flagel·lació, Camí del Calvari, Crucifixió i Desmai de la Verge, és a dir, el Cicle Eucarístic, tot representat a la mateixa imposta. L'ala del migdia de manera més generalitzada representa característiques similars. La clau de volta que representa el Baptisme de Jesús es correspon estilísticament amb els relleus de la Prèdica de Jesús i, de nou, el Baptisme de Jesús, obra probable dels Claperós.

⁷⁸ MANOTE CLIVILLES, 2001, pp. 127-133.

Fig. 4. Barcelona. Claustre. Imposta. Foto: Rafael Mundó i Sanromà.

Fig. 5. València. Capella del Sant Calze. © Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas.

dor del filacteri amb l'inscripció *Aula Dei* (fig. 5). En aquesta petita figura s'aprecia amb força claredat que els cabells, la forma del rostre de front recte, els ulls ametllats i els plecs del vestit de l'àngel ens remetien als relleus de Barcelona, especialment als àngels portadors de l'escut capitular, però també a les figures de la imposta. L'àngel custodi del Museu de Belles Arts de Saragossa atribuït a Pere Joan continua essent un referent no gaire llunyà.

Després de la finalització del cor a la catedral de València

El juny de 1444, un cop finalitzades les obres del rerecor de la catedral de València, la majoria dels col·laboradors d'Antoni Dalmau es deurién dispersar per cercar noves oportunitats de feina. Aquest és el cas de Pere de Vallebrera, mestre originari de Cervera, documentat al rerecor de València fins al 1444.⁷⁹ Ja hem assenyalat que Pere de Vallebrera pertanyia a una nissaga de picapedrers procedents de Cervera.⁸⁰ Després de treballar al rerecor de la catedral de València al costat d'Antoni Dalmau, Vallebrera deuria marxar per cercar noves oportunitats. Entre els anys 1455 i 1457 va treballar a l'església de Santa Magdalena de Blancafort (Conca de Barberà)⁸¹ i posteriorment es deuria dirigir cap a Cervera atès que es documenta el 1465.⁸² Finalment serà nomenat mestre de sant Joan de Perpinyà el 1469.⁸³

Joan Sagrera era cosí de Guillem Sagrera. Sabem que el 1437 havia coincidit amb Rotllí Gautier a Lleida.⁸⁴ Un cop finalitzades les obres del rerecor de la catedral de València, es documenta a Nàpols (1454-1457), Palerm i Mallorca, vinculat a encàrrecs reials.⁸⁵

Un altre artífex documentat en els treballs del rerecor de València, entre els anys 1441 i 1444 és Juan de Segorbe⁸⁶ que, com ja hem assenyalat anteriorment, a partir del mes de desembre de 1445, juntament amb Joan Soriano i Miquel Navarro, es

⁷⁹ GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 105, nota 38 i *on line*, nota 41.

⁸⁰ Vallebrera hauria col·laborat durant un mes, entre el juny i juliol de 1431, al claustre de la catedral de Barcelona cobrant tres sous i mig les primeres setmanes i quatre sous la darrera. VALERO, 1993, p. 39. ESPAÑOL BERTRAN, 1994, pp. 159-169. LLOBET I PORTELLA, 2004-2005, pp. 287 i 302; VALERO, 2004, p. 530, especialment nota 22.

⁸¹ FELIP I SÁNCHEZ, pp. 118-120.

⁸² LLOBET I PORTELLA, p. 182.

⁸³ VALERO, 1993, p. 39. ESPAÑOL BERTRAN, 1994, pp. 159-169.

⁸⁴ ALONSO GARCÍA, 1976, pp. 102-113.

⁸⁵ GÓMEZ FERRER, *on line s/p*, nota 41.

⁸⁶ SANCHIS Y SIVERA, 1909, p. 218. Joan de Sogorb podria ser també àlies Joan Eiximenis. ZARAGOZÀ CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 43.

documenta a Saragossa treballant al retaule major de sant Salvador, al costat de l'escultor Pere Joan.⁸⁷ El mes d'abril de 1453, després de la mort d'Antoni Dalmau es van vendre en encants públics les seves pertinences. Segorbe va comprar diverses eines pròpies de l'ofici de pedrapiquer.⁸⁸

Miquel Navarro no es documenta al cor de la catedral de València però havia realitzat diversos treballs a la mateixa ciutat entre els anys 1421 i 1427.⁸⁹ Es tracta d'un mestre àmpliament documentat a la capital de Túrria que també formava part d'una nissaga de mestres homònims documentats al llarg del segle XV i part del segle XVI. Va treballar al costat de Francesc Baldomar i posteriorment amb Pere Compte. El 1440 qualificat de *piquer*, Miquel Navarro subministrava la pedra necessària per picar la creu de Lliria, a la qual ja ens hem referit.⁹⁰ Com ja hem anotat anteriorment, el 1446, juntament amb Joan de Caritat i altres experts, Miquel Navarro va ser present en la consulta sobre la construcció del pont sobre el riu Ter. El 1457 treballava a l'Almudí de València, al costat de Pere Compte, Nicolau Bonet i Joan Cabeçon.⁹¹ El 1462 torna a treballar a la catedral de València, aquest cop al cimbori.⁹² Navarro també va contractar obres de manera independent com l'escala de la casa de Luis Boil l'any 1472.⁹³

Pere de Vallebrera, Joan Sagrera i Juan de Segorbe no són els únics artífex que després de prestar servei al cor de la catedral de València amb Antoni Dalmau es van veure forçats a cercar feina fora de la capital del Túrria. A nosaltres ens interessa destacar l'arribada al claustre de la catedral de Barcelona de Joan de Caritat, probablement acompanyat de Joanet, fill d'Antoni Dalmau.

Joan de Caritat

Entre els artífexs que van assistir a Antoni Dalmau a València es documenta Joan de Caritat, reconegut com un dels mestres més directament relacionats amb Antoni Dalmau. No insistirem més en la presència d'aquest artífex el 1446 en la consulta sobre la construcció d'un pont que havia de permetre creuar el riu Ter a Girona. Joan de Caritat també es documenta com a testimoni en el contracte d'aprenentatge de Martino Pi, fill d'Andreu Pi i Pere Gironés, que ha estat identificat amb Pere Compte (†1506).⁹⁴ L'abril de 1453, després de la mort d'Antoni Dalmau, Joan de Caritat va comprar un arribanc de tres calaixos procedent dels béns del mestre.⁹⁵ El 1457 va continuar la construcció de la desapareguda església de Villarreal, obra iniciada el 1442 per Antoni Dalmau i Simó Bonfill,⁹⁶ i va participar en les obres de l'església de Sant Nicolau de València. Joan de Caritat degué morir el 1460 segons consta en el rebut de pagament de nou-cents sous a Pere de Campos per continuar les obres de l'església de Villarreal.⁹⁷

El 1444, un cop acabades les obres al rerecor de València, Joan de Caritat es deuria desplaçar a Barcelona atès que el mateix artífex apareix documentat als *Llibres de l'Obra* de la catedral de Barcelona a partir del mes d'agost i fins al 14 de novembre de 1444 cobrant quatre sous diaris. Cal tenir present que les obres a les galeries del claustre de la catedral de Barcelona, en aquests moments, és a dir, durant l'estiu de 1444, es trobaven més avançades i ja es treballa a l'ala de llevant.⁹⁸

La mateixa setmana del 14 de novembre 1444 en què Joan de Caritat abandona els treballs a la galeria del claustre de la catedral de Barcelona un

⁸⁷ GALINDO Y ROMEO, 1923, pp. 69-70, docs. XII i XV; A Joan de Segorbe (Sogorb?) se'l suposa l'ajudant de Pere Joan en el retaule de sant Salvador de Saragossa a partir del mes d'agost de 1445. DALMASES; JOSÉ I PITARCH, 1984, p. 200; LACARRA, 2002, p. 111.

⁸⁸ GÓMEZ FERRER, *on line s/p*, apèndix documental.

⁸⁹ SANCHIS Y SIVERA, 1925, pp. 39-40.

⁹⁰ CARRERES ZACARÉS, 1927, p. 102.

⁹¹ ZARAGOZA CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 41.

⁹² SANCHIS Y SIVERA, 1925, p. 40.

⁹³ ZARAGOZA CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 28.

⁹⁴ ZARAGOZA CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, pp. 29 i 44.

⁹⁵ GÓMEZ FERRER, *on line s/p*. Apèndix documental.

⁹⁶ DOÑATE SEBASTIÁ, 1981, p. 16 i doc. IX. GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, pp. 98 i 99, nota 47.

⁹⁷ ZARAGOZA CATALÁN; GÓMEZ-FERRER LOZANO, 2007, p. 43.

⁹⁸ El maig de 1444 es tanca la volta amb la clau de l'Anunciació. [18 maig 1444] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1443-1445, f. 150r. CARRERAS I CANDI, 1913-1914, p. 134; VALERO, 2004, p. 535. "Compram vn quarter de moltó que donam a tots los mestres quan agueren closa la volta davant santa allena, segons es acostumat de donar per cascuna volta, costà llll sous".

altre artífex anomenat Joan Dalmau es registra treballant per tres sous diaris. Cal advertir però, que la primera setmana es registra com a Antoni Dalmau,⁹⁹ la següent setmana com a Joan Dalmau¹⁰⁰ i les següents setmanes com a Dalmau simplement,¹⁰¹ tot i que amb algunes excepcions.¹⁰² No sabem en quin moment Dalmau deixa de col·laborar al claustre de la catedral de Barcelona perquè el *Llibre de l'Obra* s'acaba el mes d'abril de 1445 i el volum següent que correspon als anys 1445-1447 no es conserva.

Sabem que el mestre de la seu de València va tenir almenys dos fills que s'esmenten al seu testament, Bartomeu Miquel i Joanet. No pensem que les anotacions que acabem de ressenyar al claustre de la catedral de Barcelona es corresponguin amb el mestre de la catedral de València, però podria tractar-se del seu fill Joanet, que deuria arribar a Barcelona al costat de Joan de Caritat, home de plena confiança d'Antoni Dalmau. Recordem que les obres al convent de la Trinitat s'iniciaren el 9 de juliol de 1445 amb una cerimònia solemne. Joanet apareix citat en el llibre de benefactors del convent al costat del seu pare, Antoni Dalmau, pedrapiquer i mestre de l'obra de la seu.¹⁰³ L'associació de Joan Dalmau i Joan de Caritat al claustre de la catedral de Barcelona d'una banda, i la presència d'Antoni Dalmau juntament amb el seu fill Joanet en la llista de benefactors del convent trinitari ens suggereix que, malgrat la seva joventut, Joanet ja deuria seguir els passos del seu pare. Això no obstant, s'ha assenyalat que els fills d'Antoni Dalmau deurien ser molt joves quan el mestre va dictar testament el 1453, atès que els dies 12, 13 i 14 de novembre de 1442 no es va treballar a la catedral de València perquè es va celebrar la tornaboda del mestre.¹⁰⁴ Si prenem aquesta referència del casament d'un mestre de la seu on, de fet, no es registra el seu nom, difícilment podrem entendre la presència de Joanet a la llista

de benefactors del convent de la Trinitat quan havien passat menys de tres anys des del casament dels seus pares. Cal tenir en compte que dins de l'organització de la catedral el mestre d'obra dirigia els treballs, però altres oficis, com ara el fuster o el vidrier, també tenien el seu mestre major i això no suposava que assumissin la responsabilitat de dirigir les obres.¹⁰⁵ La presència del fill d'Antoni Dalmau al claustre de la catedral de Barcelona només es pot entendre si tenim en compte que es tracta del mateix fill que l'acompanya en la inauguració de l'inici d'obres del convent trinitari. La referència a la tornaboda del mestre ens resulta confusa i poc explícita.

Conclusions

Antoni Dalmau va ser una de les grans figures de la seva època. Com a arquitecte i escultor va demostrar capacitat per resoldre problemes estructurals i alhora sensibilitat per dissenyar una decoració rica i plena d'elements de traceria com són gablets amb cresteria, rosasses i altres elements decoratius. El reconeixement que va tenir en vida ho acredita amb escriure la consulta sobre la construcció d'un pont sobre el riu Ter i l'episodi de Sevilla. Tampoc resulta irrellevant que el 1449 el fill d'Andreu Pi, un prestigiós mestre, li confiés el seu fill per aprendre l'ofici amb ell. Antoni Dalmau va ser el mestre d'obres de la catedral de València i la reina Maria de Castella el va triar com a mestre de cases i imaginaire personal. No hi ha dubte que gràcies a Pere Joan va poder passar de ser un simple maçoner o entretallador a destacar com a imaginaire.

Nosaltres hem intentat resseguir les notícies documentals que ens proporcionen els *Llibres de l'Obra* de la catedral de Barcelona per determinar el lloc exacte on es treballava quan Antoni Dalmau s'incorpora a la colla de picadors de pedra que obraven al claustre i ens ha semblat plausible veu-

⁹⁹ [14 novembre 1444] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1443-1445, f. 113r.

¹⁰⁰ [21 novembre 1444] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1443-1445, f. 113v.

¹⁰¹ [28 novembre 1444] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1443-1445, f. 114r. i següents.

¹⁰² [19 desembre 1444] ACB, *Llibres de l'Obra*, 1443-1445, Com Anthoni Dalmau: f. 115v.; 116v., 121r., 124v., 125r. Com a Joan Dalmau: f. 120r.

¹⁰³ PÉREZ DE LOS RÍOS; ZARAGOZÁ CATALÁN, 2013, p. 835; ZARAGOZÁ CATALÁN, 1995, p. 146; GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 99.

¹⁰⁴ "Dilluns a XII de noembre no si obra res per raho de la tornaboda del mestre, el mestre no res, el XIII y el XIII". GÓMEZ-FERRER, 1997-1998, p. 92, nota 5, on line nota 6.

¹⁰⁵ RODRÍGUEZ ESTÉVEZ, 1996, p. 56; RODRÍGUEZ ESTÉVEZ, 2006, pp. 162-163, el mateix autor esmenta Pedro García (1421-1440) i Juan López (1443-1464) com a *maestro mayor* a la catedral de Sevilla quan en realitat eren *albañiles*, és a dir, especialistes en treballar tova i maó, p. 166. JIMÉNEZ MARTÍN, 2006, p. 65, documenta un Diego Gonçalez, "maestro mayor" de la catedral de Sevilla que posteriorment es registra com a "cordoner maestro mayor".

re un mateix artífex treballant a la imposta dedicada al darrer episodi de l'Antic Testament i a la clau de volta amb dos àngels portadors de l'escut capitular. Els relleus del sotabanc amb àngels portadors de l'heràldica de l'arquebisbe Dalmau Mur al retaule de Saragossa i l'àngel custodi conservat al Museo de Bellas Artes de Zaragoza, obres vinculades a Pere Joan, s'entreveuen com a models a seguir per l'artífex del claustre barceloní. El rerecor de la catedral de València suposa la consolidació de la seva aptesa.

Finalment, més enllà de la intervenció d'Antoni Dalmau al claustre de la catedral de Barcelona, hem aportat noves dades sobre Joan de Caritat i hem plantejat la possibilitat que, un cop acabades les obres al claustre de la catedral de València, el fill d'Antoni Dalmau hauria arribat a Barcelona precisament al costat de Joan de Caritat, home de confiança d'Antoni Dalmau, ambdós atrets per les possibilitats de feina que el claustre barceloní oferia.

Bibliografia

- ALIAGA, J., *Els Peris i la pintura valenciana medieval*, València, 1996.
- ALONSO GARCÍA, G., *Los maestros de la Seu Vella de Lleida y sus colaboradores*, Lérida, 1976.
- AINAUD, JOAN; GUDIOL, José; VERRIÉ, F.P., *Catálogo Monumental de España. La ciudad de Barcelona*, vols. I i II, CSIC, Madrid, 1947.
- BASSEGODA I NONELL, Joan, "Dos interpretaciones contrapuestas de un mismo tema iconográfico. Una imposta del claustro de la catedral de Barcelona", *Cuadernos de Arte e Iconografía*, 1991, tomo IV, 7, pp. 33-38.
- BESERAN I RAMON, P., "El temple gòtic de Santa Maria de Cervera", a *Miscel·lània Cerverina*, 2003, 16, pp. 19-68.
- BORAU, Cristina, *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona: Fundació No-guera, Estudis 29, 2003.
- BRACONS I CLAPÉS, Josep; TERÉS I TOMÀS, Maria Rosa, "La catedral de Barcelona" dins *L'Art Gòtic a Catalunya, Arquitectura*, vol. I, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2002, pp. 274-301.
- CABEZUDO ASTRÁIN, José, "Nuevos documentos sobre pintores aragoneses del siglo XV", a *Seminario de Arte Aragonés*, 1957, n° 7-8-9, pp. 65-79.
- CARRERAS I CANDI, Francesc, "Les obres de la catedral de Barcelona", *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, vol. VII, 1913-1914, pp. 22-30, 128-136, 302-317 i 510-515.
- CARRERES ZACARÉS, S., "Cruces terminales de la ciudad de Valencia", a *Archivo de Arte Valenciano*, 1927, n° 13, pp. 83-108.
- CHUECA, Fernando, "El Miguelete de Valencia", a *Archivo de Arte Valenciano*, 1981, n° 62, pp. 3-12.
- COMPANY, Ximo; FRANCO, Borja, "El Pórtico del Santo Grial", a *Revista de la Catedral de Valencia*, 2012, n° 8, pp. 8-19. A: <<http://www.youblisher.com/pl/530114>> (Consultat el 19 de novembre de 2016).
- CORELL I VICENT, Josep, "La cruz de término de Foios", a *Archivo de Arte Valenciano*, 1984, n. 65, pp. 85-87.
- DALMASES, Núria de; JOSÉ I PITARCH, Antoni, *Història de l'Art Català. L'Art Gòtic*, ss. XIV-XV, vol. III, Edicions 62, Barcelona, 1984.
- DOÑATE SEBASTIÀ, José María, *Datos para la historia de Villarreal*, 6 vols., Villarreal, 1973, vol. III.
- DOÑATE SEBASTIÀ, José María, "Retrato arqueológico de una iglesia desaparecida. La parroquial de Sant Jaime de Villarreal", a *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1981, n° 57, 1, pp. 7-42.
- DURAN SANPERE, Agustí, "Una leyenda medieval y sus representaciones escultóricas", a *La Vanguardia*, 27 de junio de 1935, p. 5. A: <<http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1935/06/27/pagina-5/33150519/pdf.html>> (Consultat el 19 de novembre de 2016).
- DURAN SANPERE, Agustí, "La llegendra de l'arbre de la Creu a la Catedral de Barcelona", a *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, I, 1947-1951, pp. 1-13.
- DURAN I SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva Història. L'art i la cultura*, vol. III, Ed. Curial, Documents de Cultura, Barcelona, 1975.
- ESPAÑOL BERTRAN, F., "Antecedents de Pere Vallebrera, maître d'oeuvre de la cathédrale de Perpignan", a *Autor des maîtres d'oeuvre de la cathédrale de Narbonne*, Narbona, 1994, pp. 159-169.
- FELIP I SÁNCHEZ, J., "La desapareguda església gòtica de Blancafort", a *Aplec de Treballs*, 2010, 28, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, pp. 111-143.
- FERRÉ PUERTO, J., "Joan Reixac, autor de dues obres del cercle de Jacomart-Reixac", a *Actes del Primer Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*, Diputació de València-Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida, València, 1997, pp. 311-320.
- GALINDO Y ROMEO, P., "La intervención de Pere Joan en el Retablo Mayor de La Seo de Zaragoza, 1434-1445", *Las Bellas Artes en Zaragoza, siglo XV, Memorias de la Facultad de Filosofía y Letras*, Universidad de Zaragoza, 1922-1923, pp. 63-109.
- GARCÍA MARSILLA, D. Juan Vicente, "Confirmado: Giuliano di Nofri, autor de los relieves del trascoro de la Catedral", a *Revista de la Catedral de Valencia*, 2012, n° 9, pp. 58-61. A: <http://www.academia.edu/3376158/Confirmado_Giuliano_di_Nofri_autor_de_los_relieves_del_trascoro_de_la_catedral> (Consultat el 19 de novembre de 2016).
- GÓMEZ-FERRER, Mercedes, "La Cantería Valenciana en la primera mitad del siglo XV: El Maestro Antoni Dalmau y sus vinculaciones con el área mediterránea", a *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, 1997-1998, (U.A.M.), vols. IX-X, pp. 91-105.
- GÓMEZ-FERRER, Mercedes, "El Maestro de la catedral de Valencia Antoni Dalmau (Act. 1435-1453)". A: <https://www.academia.edu/11010998/EL_MAESTRO_DE_LA_CATEDRAL_DE_VALENCIA_ANTI_DALMAU_ACT.1435-1453> (Consultat el 19 de novembre de 2016).
- GUDIOL RICART, Josep; AINAUD DE LASARTE, Joan, *Huget*, Institut Amatller d'Arte Hispànic, Barcelona, 1948.
- IGLESIAS BAYARRI, F., *Las cruces de término del Reino de Valencia*, Valencia, 2013.
- JANKE, R. Steven, "Pere Joan y Nuestra Señora de la Huerta: una nueva atribución", a *Seminario de arte aragonés*, 1982, 36, pp. 17-23.

- JANKE, R. Steven, "Pere Joan y Nuestra Señora de la Huerta en la Seo de Tarassona, una hipótesis confirmada: documentación del retablo mayor, 1437-1441", *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 1987, n° 30, pp. 9-18.
- JANKE, R. Steven, "Observaciones sobre Pere Joan", a *Seminario de arte aragonés*, 1991, 34, pp. 111-120.
- JANKE, R. Steven, "Some observations on Pere Joan and the main retablo of the seo of Zaragoza", a *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, 1998-1999, V. 2, pp. 417-423.
- JARDÍ ANGUERA, Montserrat, Els relleus del claustre de la catedral de Barcelona (1433-1449): una *Bíblia Pauperum* de pedra en el context europeu, Edició de M. Rosa Terés, IRCVM-Medieval Cultures, Universitat de Barcelona, 2016, 5, pp. 325-357.
- JIMÉNEZ MARTÍN, A., [et al.], *La Catedral Gótica de Sevilla: fundación y fábrica de la obra nueva*, Universidad de Sevilla, Secretariado de Publicaciones Vicerrectorado de Investigación, 2006, p. 64.
- JUNYENT, Eduard, "El cicle concepcionista de la Seu de Barcelona", a *Anacleta Sacra Tarraconensia*, 1935, XI, pp. 169-178.
- LACARRA DUCAY, María del Carmen, *El retablo mayor de San Salvador de Zaragoza*, Gobierno de Aragón, Zaragoza, 2000.
- LACARRA DUCAY, María del Carmen, "El retablo mayor de San Salvador de Zaragoza (1434-1487)", a *Retablos esculpidos en Aragón: del Gótico al Barroco*, a LACARRA DUCAY, María del Carmen (coord.), Institución de Fernando el Católico, 2002, pp. 107-144.
- LLOBET I PORTELLA, J.M., "Un fogatge de Cervera de 1467", a *Miscel·lania Ceriverina*, 1991, 7, pp. 179-183.
- LLOBET I PORTELLA, J.M., "Les obres de Pere de Vall-Ilebrera al campanar de l'església de Santa Maria de Cervera (1423-1442)", a *Seu Vella: Anuari d'Història i Cultura*, 2004-2005, 5, pp. 281-307.
- MADURELL I MARIMÓN, Josep M., "Pedro Nunyes y Enrique Fernandes pintores de retablos (Notas para la historia de la pintura catalana de la primera mitad del siglo XVI)", a *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 1943, vol. I-3, pp. 13-91; 1944, vol II-1, pp. 7-65; vol. II-2, pp. 25-72; vol. II-3, pp. 11-62.
- MADURELL I MARIMÓN, Josep M., "El pintor Luis Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras", *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 1949, vol. VII, pp. 9-235; 1952, vol. X, pp. 9-363.
- MANOTE I CLIVILLES, M. Rosa, "El Ángel Custodio, una escultura de Pere Joan en el Museo de Bellas Artes de Zaragoza. Hipótesis sobre su procedencia", a *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 2001, n. 84, pp. 127-133.
- MANOTE I CLIVILLES, M. Rosa, "Pere Joan", dins *L'Art Gòtic a Catalunya, Escultura. De la plenitud a les darreres influències foranes*, vol. II, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2007, pp. 124-143.
- MARTÍNEZ FERRANDO, J.E., "Pere de Portugal, Rei del catalans" a *Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, Barcelona, 1936, vol. VIII.
- MAS DOMÈNECH, Joseph, "Notes sobre antics pintors a Catalunya", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1911-1912, vol. VI, pp. 430-440.
- MAYER, August L., *El estilo gótico en España*, Espasa-Calpe, Madrid, 1960.
- MIQUEL JUAN, Matilde, "Entre la formación y la tradición; Martí Llobet a cargo de las obras de la catedral de Valencia", a *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII, Historia del Arte, 2009-2010, t. 22-23, pp. 13-44.
- MIQUEL JUAN, M., "El coro de la catedral de Valencia (1384-1395). La introducción de nuevos elementos decorativos del gótico internacional en Valencia", a *Arquitectura en construcción en Europa en época medieval y moderna*, SERRA DESFILIS, Amadeo (coord.), 2010, pp. 349-376.
- PIK WAJS, Galia, "El retablo gótico de la seo de Tarassona: una hipótesis sobre dos piezas conservadas en Grisel y Tórtoles (Zaragoza)", a *Tvriaso*, 2002, XVII, pp. 197-216.
- POST, Chandler Rathfon, *A History of Spanish Painting*, 14 vols., Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), vol. VII, 1938.
- PÉREZ DE LOS RÍOS, Carmen; ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, "Bóvedas de crucería con enjarjes de nervios convergentes que emergen del muro en el área valenciana, ss. XIV-XV", a *Actas del Octavo Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, Huerta, Santiago y Fabián López Ulloa (eds.), Madrid, 9-12 de octubre de 2013. Madrid: Instituto Juan de Herrera, pp. 833-842.
- PUIG I CADAVALCH, J. i MIRET SANS, J., "El palau de la Diputació General de Catalunya", extret de *l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1911.
- RODRÍGUEZ ESTÉVEZ, Juan Clemente, "Los canteros de la obra gótica de la catedral de Sevilla (1433-1528)" a *Laboratorio de Arte*, 9, 1996, pp. 49-71.
- RODRÍGUEZ ESTÉVEZ, Juan Clemente, "Los constructores de la catedral", a *La catedral gótica de Sevilla. Fundación y fábrica de la obra nueva*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2006, pp. 147-207.
- RUIZ QUESADA, F., *Allgemeines Künstler-Lexicon*, Band 23, München-Leipzig, 1999, pp. 540-541.
- SANCHIS Y SIVERA, José, *La catedral de Valencia: Guía histórica y artística*, Valencia, 1909.
- SANCHIS Y SIVERA, J., "La escultura valenciana en la Edad Media. Notas para su historia", a *Archivo de Arte Valenciano*, 1924, n° 10, pp. 3-29.
- SANCHIS Y SIVERA, J., "Maestros de obras y lapicidas valencianos en la Edad Media", a *Archivo de Arte Valenciano*, 1925, n° 11, pp. 23-52.
- SANCHIS Y SIVERA, J., "Arquitectos y escultores de la Catedral de Valencia", a *Archivo de Arte Valenciano*, 1933, n° 19, pp. 3-24.
- SANCHO ANDREU, D. Jaime, "La Palabra en alabastro. Del Antiguo al Nuevo Testamento", a *Revista de la Catedral de Valencia*, 2012, n° 8, pp. 24-33.
- SANPERE I MIQUEL, Salvador, *Los cuatrocentistas catalanes. Historia de la pintura en Cataluña en el siglo XV*, vols. I i II, Tipografía "L'Avenç", Barcelona, 1906.
- SERRANO SANZ, M., "Documentos relativos a la pintura en Aragón durante los siglos XIV y XV", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1916, XXX, septiembre a diciembre de 1916, pp. 409-421.
- SUÑÉ I MUÑOZ, Lourdes, "La llegenda de l'arbre de la Creu al claustre de la catedral de Barcelona", a *Lambard*, 1996, IX, 1997, pp. 231-256.
- TERÉS I TOMÀS, Maria Rosa, *Pere ça Anglada. Introducció de l'estil internacional en l'escultura catalana*, Artstudi, Barcelona, 1987a.
- TERÉS I TOMÀS, Maria Rosa, "Llorenç Reixac, escultor de la Catedral de Barcelona", a *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, vol. III, 1987b, Separata. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pp. 171-181.

- TERÉS I TOMÀS, Maria Rosa, "Obres del segle XV a la catedral de Barcelona. La construcció de l'antiga sala capitular", *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, 1994, vol. VI, Separata. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pp. 389-411.
- VALERO MOLINA, Joan, "Anotacions cronològiques i nous mestres a l'obra del claustre de la catedral", *D'Art*, 1993, núm. 19, pp. 29-41.
- VALERO MOLINA, Joan, "Julià Nofre y la escultura del gòtico internacional florentino en la Corona de Aragón", *Anuario del Departamento de Historia del Arte*, 1999, U.A.M., vol. XI, pp. 59-76.
- VALERO MOLINA, Joan, *Pere Oller, l'escultor*, Tesi Doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 2004.
- VALERO MOLINA, Joan, "Llorenç Reixac, un escultor a la sombra de los grandes maestros del gòtico internacional catalán", *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 103, 2009, pp. 391-426.
- VICENS I SOLER, Teresa, "Aproximació al món artístic de la reina Maria de Castella", a *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el Quatre-cents*, TERÉS, Maria Rosa (coord.), Cossetània Edicions, Barcelona, 2009, pp. 193-262.
- ZARAGOZÀ CATALÁN, A., "Real Monasterio de la Trinidad (Valencia). Monumentos de la Comunidad Valenciana. Catálogo de Monumentos y Conjuntos declarados e incoados", *Valencia, Arquitectura Religiosa*, vol. X, a cargo de Joaquín Bérchez Gómez, Valencia, Generalitat Valenciana, 1995, pp. 140-149.
- ZARAGOZÀ CATALÁN, Arturo; GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, "Bajo la maestría de Antoni Dalmau y de Francesc Baldomar", a *Pere Compte. Arquitecto*, Valencia, Generalitat Valenciana, 2007.

